

УДК 101.1:316

М.О. ВІДЬМЕНКО

РОЛЬ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ У МОТИВАЦІЇ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ

Відьменко Марія Олексіївна – аспірантка Дніпропетровської національної металургійної академії, викладач Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького

У статті аналізується роль цінностей у поведінці людини; усвідомлення ролі індивідуальних культурних цінностей у девіантній поведінці.

Ключові слова: культурні цінності, абстрактні цінності, автономні цінності, девіація, девіантна поведінка, соціальна норма.

В статье анализируется роль ценностей в поведении человека; осознание роли индивидуальных культурных ценностей в девиантном поведении.

Ключевые слова: культурные ценности, абстрактные ценности, автономные ценности, девиация, девиантное поведение, социальная норма.

This article deals with the analysis of the values' role in person's behaviour and realization of the individual and cultural values' role in deviant behaviour.

Key words: cultural values, the value of abstract, self-values, deviation, deviant behavior, social norm.

© М.О. Відьменко, 2012

Постановка проблеми. Сучасний розвиток процесів взаємодії людини і суспільства в динаміці різного роду змін (політичних, економічних, культурних, ціннісних) актуалізує для соціальної філософії проблему поведінки людини, тобто її взаємодію з суцільним. Останні десятиріччя характеризуються різкою зміною життя людини та її поведінки. Змінились ціннісні орієнтири людей: те що було ненормальним, стає нормою і навпаки. В таких умовах виникає проблема пошуку орієнтирів поведінки: що вважати нормою, а що відхиленням від норм (девіантна поведінка). На допомогу в цьому питанні приходять культурні цінності, які стоять за соціальними нормами. Досить часто девіантну поведінку розглядають з точки зору «соціокультурної норми», а не «культурних цінностей». Але роль культурних цінностей у вивченні девіантної поведінки актуальна. Цінності, на відміну від норми, дозволяють глибинно зрозуміти основи соціальної девіації, тому що соціальна норма – це установка, яка дозволяє або забороняє ряд дій, а культурна цінність – первинний мотив цих дій. Цей мотив можуть заглушити інші фактори соціальної дії (фізіологічні, природні, страх порушити соціальну норму), але для індивіда, як культурного об'єкта, первинним мотивом для здійснення дій залишається культурна цінність. Саме це обумовлює наш аналіз девіантної поведінки з точки зору культурних цінностей.

Девіація – це категорія відхиленої поведінки, що виникла в сфері соціології і лише пізніше стала використовуватись у філософських дослідженнях. Девіація – це структурний компонент загальної системи, тому проблема девіантної поведінки має міждисциплінарний характер. Його дослідження здійснене в рамках соціальної філософії, психології, соціології, педагогіки, кримінології, антропології та ін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Міждисциплінарний характер феномена девіантної поведінки дозволяє говорити про цілий ряд психологічних, біологічних, соціально-філософських, антропологічних концепцій (І. Ламброзо, У. Шелдон, З. Фрейд, Е. Фром, А. Керлл, Е.Дюркгейм, П.Сорокін, Р.Мертон, Т.Парсонс та інші.), які є фундаментальними теоріями девіації. Але в більшості девіантних теорій лежать філософські посилення, ще з часів Платона, Т.Гоббса, Ж-Ж.Руссо, І.Канту, Г.Гегеля, К. Маркса і ін. Накопичений досвід і його систематизація знайшли відображення в працях сучасних вітчизняних і зарубіжних дослідників – Я.І.Гілінського, В.М.Кудрявцева, Р.Аскерса, Е.Лемерта, А.В.Добриніна, Ф.Зака, С.Палмера, Г.Шнайдера, А.М.Яковлева та ін..

Мета дослідження. Аналіз ролі цінностей у поведінці людини; усвідомлення ролі індивідуальних культурних цінностей у девіантній поведінці, тобто культурна цінність як фактор девіантної поведінки розглядається з точки зору культурних цінностей є досить новим для культурологічних та філософських досліджень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Кожна людина знаходиться в певній соціальній системі, а це – і культурні, і суспільні, і особистісні явища дійсності, які задовольняють розумні потреби індивіда. Але існують нерозумні потреби, задоволення яких призводить до руйнування особистості. Це відбувається в тому випадку, коли ціннісні взаємодії неупорядковані, і відбувається детермінація девіантного вектора ціннісного відображення дійсності. З точки зору філософії, цінність – обов'язковий елемент прогресивного суспільства та особистості. Відповідно формуються позитивні потреби і інтереси індивіда в суспільстві. Ціннісна орієнтація створює основу свідомості і

поведінки особистості. При цьому індивідуальна ієрархія цінностей носить відносний характер, але її регулює конкретна система ціннісних орієнтацій та її ієрархія, що є критерієм норм та правил поведінки особистості та її соціалізації.

Кожна людина живе у своєму світі, і тому при дослідженні людської поведінки і пов'язаних з нею девіацій, обов'язковим є вихід на моральні цінності і моральну свідомість, які детермінують поведінку людей та їх взаємозв'язки. Формування моральних принципів, традицій говорить про перехід від стихійних форм регулювання поведінки до впорядкованих, які свідомо можна регулювати; одночасно на психічний стан людини, афекти, асоціації, емоційний фон впливають механізми моральної регуляції так само як і на раціональне осмислення. Ми скоріше відчуваємо моральність, ніж судимо про неї [7, с. 619].

Тому потрібно звернути увагу на поділ цінностей на утилітарні (економічні) та духовні. До економічних належать товари, які характеризуються з боку їх «кількісної визначеності»: «оскільки речі мають цінність, ми розглядаємо їх як товари. Їх значимість у цінності і тільки в цінності, не в їх специфічних якостях». Ці цінності завжди відносні, залежать від попиту, «від продажу, від смаку публіки». В другому розумінні цінності пов'язуються зі свободою духу, і все, «що має цінність та значимість, духовне по своїй природі» [1, с. 404].

Так у П. Сорокіна, який велике значення надає ідеальному, що проявляється у впливі духовного на будь-яку діяльність людини, признається структура людської культури, що робить об'єктивними важливі духовні цінності існування: добро, красу, істину, справедливість. Ми погоджуємося з твердженням П. Сорокіна, що існують два світогляди, які поперемінно змінюють одне одного та засновані на двох видах цінностей – «духовного» і «чуттєвого». Люди «духовного» світогляду бачать смисл свого існування в підпорядкуванні божому абсолюту. В їх свідомості домінує духовно-містичний досвід, який регулює поведінку людини. В даному контексті вона базується на абсолютних духовних принципах, які домінують над прагматизмом, утилітаризмом, тим самим буду-ючи основу ліберальним цінностям. Альтруїзм є нормою суспільного життя, яке заперечує егоїзм. В даному випадку ми можемо говорити про девіацію зі знаком «плюс», але лише тоді, коли не існує безпеки загальнолюдським цінностям (життя, свобода). Девіація зі знаком «мінус» виникає при сліпій вірі, релігійній нетерпимості та фанатизму.

Стереотипи мислення, менталітету і відчуття, які закріпились у суспільній свіжості, відчутно впливають на практичну поведінку багатьох поколінь людей, тим самим, при певних обставинах, детермінуючи девіантну поведінку. Але існують соціальні норми, які регулюють повсякденне життя людини та всього суспільства (моральні, правові, релігійні). Вони носять більш приказний характер, ніж цінності. А.Р. Ратинов, який аналізував ціннісну сферу особистості, звернув увагу на те, що її системну організацію «не можна представити у

вигляді рангового ряду особистісного прейскуранта цін. Напевно, ця складна динамічна система має свою ядрну і більш периферійну частину. Якщо, образно кажучи, в центрі знаходяться самі значимі і тому найбільш стабільні цінності свідомості, а по мірі їх «віддаленості» від них – підпорядковані першим і більш лабільні й ситуативні цінності» [2, с. 73]. Ядерне утворення - це відображення всієї системи, яке є за своєю структурою інтегруючою. Тому цінності можуть змінюватися, перебудовувати характер діяльності, але лише при порушенні ядра особистості стає принципово іншою. Ядром особистості, на нашу думку, виступає світогляд. В світогляді не лише узагальнюються знання, установки, переконання, цінності, але й відображається реальна готовність людини до певного типу поведінки в конкретних обставинах. Таким чином світогляд можна визначити як сукупність цінностей, норм, оцінок і установок, які визначають ціннісне відношення людини до світу, тим самим виступаючи в якості орієнтира і регулятора її поведінки.

При цьому підкреслимо, що норма є об'єднуючою ланкою девіантної поведінки та культурних цінностей. Існує декілька трактовок взаємодії норми та цінності. Т. Парсонс підкреслює, що «цінність» – загальне правило для всієї системи, а «норма» - це правило лише для індивіда чи групи індивідів, враховуючи лише їх індивідуальні особливості. Парсонс не бачить принципової різниці між культурними цінностями та соціальними нормами. За його словами, якщо людина виключена із соціально-культурного середовища, то вона вже не є об'єктом культури та суспільства. Але, на нашу думку, із структури особистості непотрібно виключати індивідуальні ціннісні установки, тому що вони в силу свого суб'єктивізму, є тим, що відрізняє одну людину від іншої. Відповідно в індивідуальних культурних цінностях потенційно закладена можливість соціальних відхилень.

Інше трактування говорить про те, що цінність – мета дії, а норма – це дозволений суспільством засіб, який допомагає досягнути мети. Ці дві різні трактовки дозволили зробити нам висновок, який говорить про те, що цінність начебто стоїть над нормою, а норма віддзеркалює цінність, яка скривлена характеристиками суб'єкта дії чи ситуативними змінами.

Зазвичай соціальні групи чи окремі індивіди керуються не високими загальнолюдськими цінностями, а їх хибними (девіантними) трактовками. Під культурними цінностями розуміються не ідеали чи високі цінності, а їх індивідуальна чи групова інтерпретація. Тому культурні установки, схожі чи ні з культурними ідеалами, впливають на формування соціальних девіацій. Соціальна девіація – це нормальне явище чи природна для суспільного індивіда поведінка, якщо вона детермінується девіантними культурними цінностями. Не можна не враховувати, що девіантна поведінка може бути обумовлена психічними якостями індивіда, миттєвим спалахом емоцій.

Ціннісно-орієнтована поведінка завжди протікає відповідно до логіки будь-якої соціальної дії

і мотивується культурними цінностями і соціальними нормами. Але існують ситуації, коли соціальна активність індивідів не може бути визнана нормальною, тобто соціальні мотивовані дії людини можуть бути аномальні. Ми говоримо про феномен аномії, який не можна не розглянути в контексті загальноприйнятих цінностей суспільства. В перекладі з грецького аномія – це буквально беззаконний, безнормований [5; с.87], тобто кризовий стан, який призводить до порушення функціонування системи правової та моральної регуляції поведінки індивідів у суспільстві.

Термін «аномія» вперше використав у своїх працях французький учений Е. Дюркгейм. Він стверджував, що соціальні «правила» з часом починають мати сталу форму. Вони тим самим регулюють функціонування суспільних інтересів чи груп. Перед нами вже виступають правила не окремих індивідів, а узагальнені принципи існування системи. Дюркгейм пише, що якщо суспільство знаходиться в процесі активної взаємодії і соціальні «органи знаходяться в тісному контакті і в довготривалій взаємодії», то принципи, які складають єдину форму, постійно коректуються. Та якщо постійний контакт суспільних інститутів порушується, їх принципи починають розвиватися в різні напрямки. Вони вже не є одним цілим, гублять загальну форму, і суспільство впадає в стан аномії. Це перша причина, за Дюркгеймом, феномена аномії. На іншу причину вказують класики соціальної думки (Маркс, Зіммель та інші): взаємодії в суспільстві набувають активності, а старі принципи старіють настільки, що простіше їх замінити новими, ніж модернізувати. Звернув увагу на феномен аномії в своїх працях Р.Мертон. За Мертоном, людина, яка не знаходить законних шляхів задоволення своїх соціокультурних потреб, відчуває напругу, відчуття дискомфорту. Це минає після вибору однієї із п'яти ліній девіантної поведінки: «конформізм», «іновація», «ритуалізм», «ретритизм», «заколот». Саме цю напругу в поведінці індивіда вчений пов'язує з аномією. Отже, перед нами третя причина аномії: невідповідність цінностей і норм.

Аномія – це результат глобальних змін у соціальній системі, але вона може проходити в прихованій формі. Соціальний стан кризи різко збільшує аномію в суспільстві і розповсюдженість аномічної поведінки.

Аномічна поведінка – соціальна девіація. Але в основі цієї поведінки не девіантні культурні установки, а нестабільність установок взагалі. Це говорить про поділ аномічної та ціннісно-орієнтованої девіантної поведінки.

Не можна без уваги залишити аналіз причин аномії Т. Парсонса. Він трактує аномію як стан, в якому знаходиться більшість індивідів у стані нестачі (lacking) того виду інтеграції зі сталими інституціональними зразками (patterns), який (вид інтеграції) необхідний для спокійного (smooth) функціонування соціальної системи [7; с.125]. За Парсонсом, «інституціональні зразки» - це зразки, які керують поведінкою і соціальними відносинами, які перекликаються з системою загальноприй-

нятих моральних почуттів. Зразки створюють систему, яка відповідає вимогам соціальної системи в цілому. Загальна функція зразків – визначення соціальної ситуації. Та якщо зразки дають невірне розуміння ситуації, то індивід має невдачу у соціальній взаємодії, а тому не отримує задоволення, яке, відповідно до Парсонса, є основою будь-якої людської діяльності. Таким чином, соціальні очікування індивіда не задовольняються, якщо він відчуває потребу в сталих зразках і, навпаки, обґрунтування сталого соціального очікування говорить про правильну оцінку ситуації, і відповідно, про стає функціонування інституціоналізованих норм.

Інший аспект аномії Парсонс трактує, як необхідність існування стабільної культурної традиції в основі, якої сукупність ціннісних стандартів. В результаті ми бачимо, що Парсонс пов'язує виникнення аномії з нестабільністю ціннісно-нормативної системи, тим самим погоджуючись з точкою зору Дюркгейма.

Будь-яка соціальна поведінка в великій мірі визначається ціннісними установками, навіть якщо вона відхиляється від прийнятого стандарту. Тому девіантна поведінка – це соціальний феномен, який протікає за законами звичайної поведінки. Таким чином ми бачимо дві цінності системи, які заперечують одна одну. Але при цьому є соціально нормальними, це дає нам привід для сумніву стосовно існування «загальнозначимих цінностей», про які говорив Г. Ріккерт і «значимість яких є передумовою як філософії, так і наук про культуру» [3, с.101]. Нашу думку підкріплює своїми словами сучасний німецький дослідник Н.Луман. Він стверджує, що «абсолютні цінності» існують лише на рівні високої абстракції. Луман надає цінностям перевагу перед іншими наслідками дії. «Абсолютні цінності» (свобода, життя) є символами для соціального консенсусу. На відміну від реальних цінностей, які змінюються від системи до системи. В його концепції «абсолютні» цінності протиставляються автономним ціннісним нормативним системам. Ці протиріччя може вирішити лише визнання існування різних рівнів вагомості культурних цінностей, наприклад, рівень індивідуальної, групової чи загальнонаціональної культури. Абстрактні цінності чи автономні, на груповому, а потім і на індивідуальному рівні, вони поступово гублять свою абстракцію та починають мати риси конкретності.

Але ці три рівні культури тісно між собою взаємодіють. Якщо б цього не було, Луман стверджує, що взагалі відпала б необхідність в культурних ідеалах, які інтегрують «автономні» ціннісні системи. Глобалізація суспільних процесів сучасності поступово приводить до порозуміння культурних систем, а в подальшому, можливо, і до формування єдиної сукупності ціннісних ідей.

Сучасне суспільство складається з багатьох субкультур, винятком не є і соціальні групи, які є носіями кримінальних норм. Таким чином, деякі соціальні спільноти в суспільстві є девіантними. Але розвиток цих субкультур та соціалізація їх членів відбувається по тих законах, що і в законотворчих спільнотах, тобто присутній культурний еле-

мент, у Сорокіна – це цінності, норми, значення, у Парсонса – цінності і норми. Отже, в основі девіантної поведінки, як індивідуальної соціальної дії, лежить культура конкретної особистості, а причиною соціальних відхилень є культура чи субкультура соціальної групи. Тому девіантну поведінку, яка носить індивідуальну ціннісну установку особистості, ми назвали «ціннісно орієнтованою» девіантною поведінкою. Відповідно соціальні відхилення, визначені специфічними культурними цінностями тією чи іншою соціальною групою, є «ціннісно орієнтоване» соціальне відхилення. Прикладом вище сказаного виступають дослідження динаміки цінностей сучасності російського вченого Н.І.Лапіна стосовно категорії «Влади». Це цінність, яку заперечує більшість населення країни, з іншого боку соціальна група, ціннісна свідомість якої ставить владу на перше місце. Тому діяльність

індивідів, які входять в цю групу, є ціннісним орієнтованим відхиленням, тому що вони між собою активно співпрацюють, впливають на суспільство і їх кількість збільшується. Прикладом ціннісної орієнтованої девіантної поведінки в суспільстві може бути кар'єрист. Це девіант, у якого в ціннісній системі цінність успіху гіпертрофована і стоїть на вищій планці в особистісній ієрархії цінностей індивіда.

Висновок. Аналізуючи ціннісно-культурну орієнтацію особистості в контексті девіантної поведінки, ми дійшли висновку, що окремі індивіди чи соціальні групи керуються не загальнолюдськими цінностями, а їх видозміненими (іноді, девіантними) трактуваннями. І тому під культурними цінностями в даній роботі розуміють не ідеали чи високі цінності, а групові чи індивідуальні інтерпретації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гегель. Философия права. - М., 1990. - С.404.
2. Ратинов А.Р. К ядру личности преступника; актуальные проблемы уголовного права и криминологии. - М., 1981. - С. 67-86.
3. Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре. В кн. Культурология XX век: онтология. - М. : Юрист, 1995
4. Розов Н.С. Ценности в проблемном мире: философские основания и социальные приложения конструктивной аксиологии. — Новосибирск: Изд-во НГУ, 1997. - 297 с.
5. Штомпель О.М. Социокультурный кризис. — Ростов н/Д.: СКНУВШ, 1999. - 211с.
6. Юм Д. Трактат о человеческой природе. Соч. в 2т. М., 1965. Т.1. - С. 574-619.
7. Parsons T. Some Sociological Aspects of the Fascist Movements. // Parsons T. Essays in Sociological Theory. London, 1964.- 502с.